

**Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини**

Карасевич А. О., Священко З. В.

**Політичні портрети Новітньої доби. Росія. Книга
1**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту
України – (Лист № 1/11-13406 від 16.08.2012 р.)*

УМАНЬ – 2015

УДК 94 (470 + 571) (092)

ББК 63.3 (2) – 8

П 49

Рецензенти: Токовенко О. С. – доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара;

Шатохін А. М. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва;

Кривошеїн В. В. – доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Політичні портрети Новітньої доби. Росія. Книга 1.– Навчальний посібник / Укладачі: А.О. Карасевич., З. В. Священко., – Умань: ФОП Жовтий О.О., 2015. – 764 с.

У навчальному посібнику розглядаються політичні портрети відомих історичних діячів Російської імперії початку ХХ століття.

Укладачі звертаються до цікавих випадків у особистому житті представників тогочасного істеблішменту, а також представників ліберальних та радикальних політичних течій та рухів, відомих військових діячів; прослідковують їх становлення, політичну та революційну діяльність, участь у військових подіях того часу.

Посібник призначений для студентів історичних факультетів ВНЗ та вчителів історії загальноосвітніх шкіл, а також для всіх, хто цікавиться проблемами всесвітньої історії новітнього часу, історією видатних особистостей.

©Карасевич А. О., Священко З.В., 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	8
РОЗДІЛ I. РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	
Влада і суспільство на рубежі ХІХ – ХХ ст.....	10
Революція 1905 – 1907 рр.....	23
Становлення російської багатопартійності.....	34
Російська імперія між революцією і Першою світовою війною.....	55
Економіка та соціальні відносини.....	67
Зовнішня політика Росії на початку ХХ ст.....	73
Росія в Першій світовій війні.....	87
Лютнева революція 1917 р. в Петрограді.....	100
Утворення Тимчасового уряду. Зречення Романових.....	104
РОЗДІЛ II. ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ ВІДОМИХ ДІЯЧІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	
Авксентьєв Микола Дмитрович (1878 – 1943).....	108
Азеф Євно Фішелевич (1869 – 1918).....	109
Аксельрод Павло Борисович (1850 – 1928).....	112
Алчевський Олексій Кирилович (1835 – 1901).....	117
Ан-ський Семен Якимович (1863 – 1920).....	120
Аргунов Андрій Олександрович (1866 – 1939).....	129
Балашов Петро Миколайович (1871 – 1939).....	131
Барк Петро Львович (1869 – 1937).....	133
Безобразов Олександр Михайлович (1855 – 1931).....	137
Бейліс Менахем Мендель (1874 – 1934).....	140
Белецький Степан Петрович (1873 – 1918).....	142
Беляєв Михайло Олексійович (1863 – 1918).....	143
Бердяєв Микола Олександрович (1874 – 1948).....	145
Бобриков Микола Іванович (1839 – 1904).....	149
Богданович Микола Модестович (1856-1903).....	152
Богров Дмитро Григорович (1887 – 1911).....	154
Бодуен де Куртене Іван Олександрович (1845 – 1929).....	155
Боткін Євгеній Сергійович (1865 – 1918).....	158
Брешко-Брешковська Катерина Константинівна (1844 – 1934).....	161
Булгаков Сергій Миколайович (1871 – 1944).....	164
Булігін Олександр Григорович (1851 – 1919).....	167
Бурцев Володимир Львович (1862 – 1942).....	169
Верховський Олександр Іванович (1886 – 1938).....	173
Вирубова Ганна Олександрівна (1884 – 1964).....	179
Вінекен Олександр Георгійович (1868 – 1917).....	182
Вітте Сергій Юлійович (1849 – 1915).....	183

Войков Петро Лазаревич (1888 – 1927).....	192
Волконський Володимир Михайлович (1868 – 19530).....	196
Вязигін Андрій Сергійович (1867 – 1919).....	199
Гапон Георгій Аполлонович (1870 – 1906).....	201
Гейден Петро Олександрович (1840 – 1907).....	206
Герценштейн Михайло Якович(1859 – 1906).....	209
Гершуні Григорій Андрійович (1870 – 1908).....	212
Годнєв Іван Васильович (1854 – 1919).....	214
Голіцин Дмитро Петрович (1860 – 1928).....	216
Голіцин Микола Дмитрович (1850 – 1925).....	218
Головін Федір Олександрович (1867 – 1937).....	221
Горемикін Іван Логінович (1839 – 1917).....	224
Григорович Іван Костянтинівич (1853 – 1930).....	227
Гурко Володимир Йосипович (1862 – 1927).....	230
Гучков Олександр Іванович (1862 – 1936).....	232
Данилов Юрій Никифорович (1866 – 1937).....	240
Дан Федір Ілліч (1871 – 1947).....	243
Дейч Лев Григорович(1855 – 1941).....	245
Деревенько Андрій Єремійович (ч.н.н. – ч.с.н....).....	247
Долгоруков Павло Дмитрович (1866 – 1927).....	252
Долгоруков Петро Дмитрович (1866 – 1951).....	256
Дубровін Олександр Іванович (1855 – 1921).....	259
Дурново Петро Миколайович (1845 – 1915).....	262
Єпанчин Микола Олексійович (1857 – 1941).....	265
Замятнін Олександр Миколайович (1857 – 1906).....	267
Засулич Віра Іванівна (1849 – 1919).....	269
Зубатов Сергій Васильович (1864 – 1917).....	274
Ізвольський Олександр Петрович (1856 – 1919).....	284
Каплан Фанні Юхимівна (1890 – 1918).....	286
Керенський Олександр Федорович (1881 – 1970).....	290
Коковцов Володимир Миколайович (1853 – 1943).....	301
Кокошкін Федір Федорович (1871 – 1918).....	303
Коні Анатолій Федорович (1844 – 1927).....	306
Коновалов Олександр Іванович (1875 – 1949).....	315
Кривошеїн Олександр Васильович (1857 – 1921).....	319
Кропоткін Петро Олексійович (1842 – 1921).....	324
Крупенський Павло Миколайович (1863 – 1939).....	335
Крупська Надія Костянтинівна (1869 – 1939).....	337
Кутлер Микола Миколайович (1859 – 1924).....	341
Кшесинська Матільда Феліксівна (1872 – 1971).....	343
Ламсдорф Володимир Миколайович (1844 – 1907).....	347
Ленін Володимир Ілліч (1870 – 1924).....	350
Ліанозов Степан Георгійович (1872 – 1949).....	359

Лопухін Олексій Олександрович (1864 – 1928).....	361
Львов Володимир Миколайович (1872 – 1930).....	366
Львов Георгій Євгенович (1861 – 1925).....	370
Макаров Олександр Олександрович (1857 – 1919).....	372
Маклаков Василь Олексійович (1869 – 1957).....	379
Маклаков Микола Олексійович (1871 – 1918).....	385
Малиновський Роман Вацлавович (1876 – 1918).....	387
Мамонтов Сава Іванович (1841 – 1918).....	389
Манташов Олександр Іванович (1842 – 1911).....	393
Мануйлов Олександр Аполлонович (1861 – 1929).....	398
Мартов Юлій Осипович (1873 – 1923).....	401
Медніков Євстратій Павлович (1853 – 1914).....	406
Меллер-Закомельський Володимир Володимирович (1863–1920).	408
Мілюков Павло Миколайович (1859 – 1943).....	410
Муромцев Сергій Андрійович (1850 – 1910).....	415
Набоков Володимир Дмитрович (1869 – 1922).....	417
Натансон Марк Андрійович (1850 – 1919).....	420
Нахічеванський Гусейн Хан (1863 – 1919).....	423
Некрасов Микола Віссаріонович (1879 – 1940).....	433
Непенін Адріан Іванович (1871 – 1917).....	436
Нікольський Борис Володимирович (1870 – 1919).....	440
Нобель Емануїл Людвігович (1859 – 1932).....	443
Обнінський Віктор Петрович (1867 – 1916).....	444
Ольденбург Сергій Сергійович (1888 – 1940).....	446
Переверзев Павло Миколайович (1871 – 1944).....	448
Петрункевич Іван Ілліч (1843 – 1928).....	451
Плеве В'ячеслав Костянтинович (1846 – 1904).....	454
Плеханов Георгій Валентинович (1856 – 1918).....	458
Победоносцев Костянтин Петрович (1827 – 1907).....	461
Покровський Микола Миколайович (1865 – 1930).....	466
Потресов Олександр Миколайович (1869 – 1934).....	467
Протопопов Олександр Дмитрович (1866 – 1918).....	473
Пуришкевич Володимир Митрофанович (1870 – 1920).....	476
Распутін Григорій Юхимович (1869 – 1916).....	479
Рачковський Петро Іванович (1851 – 1910).....	482
Редігер Олександр Федорович (1853 – 1920).....	485
Ренненкампф Павло Карлович (1854 – 1918).....	487
Родзянко Михайло Володимирович (1859 – 1924).....	492
Родичев Федір Ізмайлович (1854 – 1933).....	494
Розен Роман Романович (1847 – 1921).....	497
Романови:	
Великий князь Андрій Володимирович Романов (1879 – 1956).....	499
Великий князь Георгій Михайлович Романов (1863 – 1919).....	502
Великий князь Дмитро Костянтинович Романов (1860 – 1919).....	504
Великий князь Дмитро Павлович Романов (1891 – 1942).....	506
Великий князь Кирило Володимирович Романов(1876 – 1938).....	509

Великий князь Микола Костянтинович Романов (1850 – 1918).....	517
Великий князь Микола Миколайович Романов (1856 – 1929).....	523
Великий князь Микола Михайлович Романов (1859 – 1919).....	529
Великий князь Михайло Миколайович Романов (1832 – 1909).....	533
Великий князь Михайло Олександрович Романов (1878 – 1918).....	535
Великий князь Олександр Михайлович Романов (1866 – 1933).....	546
Великий князь Олексій Миколайович Романов (1904 – 1918).....	549
Великий князь Олексій Олександрович Романов (1850 – 1908).....	554
Великий князь Петро Миколайович Романов (1864 – 1931).....	557
Великий князь Сергій Олександрович Романов (1857 – 1905).....	559
Імператор Всеросійський Микола II (1868 – 1918).....	566
Олександра Федорівна Романова (1872 – 1918).....	601
Рутенберг Петро Мойсейович (1878 – 1942).....	606
Рябушинський Павло Павлович (1871 – 1924).....	612
Сазонов Сергій Дмитрович (1860 – 1927).....	619
Святополк-Мирський Петро Дмитрович (1857 – 1914).....	622
Сипягін Дмитро Сергійович (1853 – 1902).....	626
Спиридович Олександр Іванович (1873 – 1952).....	628
Спиридонова Марія Олександрівна (1884 – 1941).....	631
Старк Оскар Вікторович (1846 – 1928).....	635
Стахович Михайло Олександрович (1861 – 1923).....	636
Столипін Петро Аркадійович (1862 – 1911).....	639
Струве Петро Бернгардович (1870 – 1944).....	649
Суворін Олексій Сергійович (1834 – 1912).....	653
Сухомлинов Володимир Олександрович (1848 – 1926).....	657
Терещенко Михайло Іванович (1886 – 1956).....	663
Тімірязєв Василь Іванович (1849 – 1919).....	666
Трепов Дмитро Федорович (1855 – 1906).....	668
Трепов Олександр Федорович (1862 – 1928).....	672
Фондамінський Ілля Ісидорович (1880 – 1942).....	675
Фредерікс Володимир Борисович (1838 – 1927).....	677
Фуллон Іван Олексійович (1844 – 1920).....	680
Хабалов Сергій Семенович (1858 – 1924).....	682
Хвостов Олександр Олексійович (1857 – 1922).....	683
Хвостов Олексій Миколайович (1872 – 1918).....	685
Хом'яков Микола Олексійович (1850 – 1925).....	687
Чариков Микола Валерійович (1855 – 1930).....	689
Челноков Михайло Васильович (1863 – 1935).....	693
Чернов Віктор Михайлович (1873 – 1952).....	694
Черносвітов Кирило Кирилович (1866 – 1919).....	704
Чхеїдзе Микола Семенович (1864 – 1923).....	706
Шаховської Дмитро Іванович (1861 – 1939).....	707
Шингарьов Андрій Іванович (1869 – 1918).....	711
Шипов Дмитро Миколайович (1851 – 1920).....	715

Шмідт Петро Петрович (1867 – 1906).....	719
Штюрмер Борис Володимирович (1848 – 1917).....	722
Шуваєв Дмитро Савелійович (1854 – 1937).....	725
Шульгін Василь Віталійович (1878 – 1976).....	728
Щегловітов Іван Григорович (1861 – 1918).....	734
Щербатов Микола Борисович (1868 – 1943).....	736
Юровський Яків Михайлович (1878 – 1938).....	737
Юсупов Фелікс Феліксович (1887 – 1967).....	742
Хронологія основних подій.....	745
Іменний покажчик.....	752
Вибрана бібліографія.....	758

ПЕРЕДМОВА

Посібник «Політичні портрети Росії» призначений для студентів історичних факультетів ВНЗ та вчителів історії загальноосвітніх шкіл, а також для всіх, хто цікавиться проблемами всесвітньої історії новітнього часу.

Пропонована в посібнику версія історії Російської імперії початку ХХ ст. ґрунтується на тому, що російський історичний процес, хоча і містив низку ознак, унікальних для східноєвропейського, а точніше – євразійського регіону, загалом збігався з основними напрямками світового розвитку, тобто переходом до індустріальної цивілізації з характерними для неї лібералізацією і демократизацією всіх суспільних відносин, науково-технічним прогресом і перемогою ринкової економіки. Однак у Росії, яка помітно відставала від розвинених країн Заходу, елементи нової цивілізації насаджувала основним чином «згори» самодержавна влада, що прагнула зберегти свої позиції на міжнародній арені і всередині країни. Системним перетворенням у Росії перешкоджали деспотичні традиції самодержавного ладу, соціальний егоїзм та інертність дворянства, запізнілий розвиток буржуазії, некомпетентність і корумпованість бюрократії, неперервні війни, хронічні фінансові труднощі уряду, неосвіченість народних мас тощо. Тому шлях російських реформаторів був тернистий і часто трагічний, назрілі перетворення неминуче запізнювалися, а сама модернізація була поверхова, не торкнулася глибинних пластів народного життя.

Навчальний посібник є, з одного боку, результатом цілеспрямованого задуму авторів, а з другого – наслідком їх викладацької праці. Назagal же він є синтезом більш-менш вивченого та описаного іншими дослідниками фактичного матеріалу.

Посібник складається з двох розділів, які дають змогу створити загальне уявлення про історію Росії початку ХХ ст., а також познайомитись з відомими політичними діячами цієї епохи. Перший розділ охоплює історичні події кінця ХІХ – початку ХХ ст. В ньому звертається увага на неспроможність самодержавної влади адекватно реагувати на вимоги часу на зламі ХІХ – ХХ ст., що спричинило революційну кризу, Першу світову війну, яка загострила конфлікти і суперечності, послужила каталізатором революційного їх розв'язання в 1917 р. Розділ другий присвячений політичним портретам відомих історичних діячів Російської імперії початку ХХ століття.

Укладачі звертаються до цікавих випадків у особистому житті представників тогочасного істеблшменту, а також представників ліберальних та радикальних політичних течій та рухів, відомих військових діячів; прослідковують їх становлення, політичну та революційну діяльність, участь у військових подіях того часу.

Посібник закінчується 1917 роком. Подальша історія Росії – це зовсім інша епоха, яка спричинила досить грандіозні зміни.

Посібник є результатом тривалої систематизації значного масиву фактологічного матеріалу, аналізу сучасних наукових розвідок, здійснених як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії.

Посібник містить хронологію основних подій, іменний покажчик та вибрану бібліографію, враховує сучасні вимоги до змісту історичної освіти у вищих навчальних закладах України.

Перше засідання Тимчасового уряду Росії.

РОЗДІЛ I

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Влада і суспільство на рубежі XIX – ХХ ст.

Кінець XIX – початок ХХ ст. – час великих змін і потрясінь в історії Росії. Вони припали на роки правління останнього російського імператора **Миколи II (1894-1917)**. Молодий імператор підтримав реформи міністра фінансів Сергія Вітте, але відкинув пропозиції земств, спрямовані на розширення прав місцевих органів самоуправління і посилення їхнього впливу на ухвалення державних рішень. Можливо, пропозиції земств, економічні перетворення не тільки в промисловому секторі, а й на селі, а також патерналістська тактика у сфері соціальних відносин стали б тим комплексом, який забезпечив би успіх на всіх напрямках модернізації. Ігнорування цих проблем вилилось у потужний соціальний вибух, який змусив уряд розпочати системні зміни. Однак тепер ситуація різко змінилася: реформування країни відбувалося під сильним тиском «знизу», через вимоги опозиції, що значно радикалізувалася.

Прихід до влади Миколи II. У Лівадійському палаці в Криму **20 жовтня 1894 р.** від хронічної хвороби нирок помер Олександр III. Смерть 49-річного імператора була глибоким потрясінням для країни, керівної еліти, але насамперед – для його старшого сина – 26-річного цесаревича Миколи Олександровича, який успадкував престол під іменем імператора Миколи II.

До ролі правителя Миколу Олександровича, який народився **6 травня 1868 р.**, готували з дитячих років. Він здобув ґрунтовну освіту в найкращих педагогів того часу. Майбутній імператор пройшов восьмирічний загальноосвітній курс на основі програми класичної гімназії, потім – п'ятирічний курс юридичного факультету Петербурзького університету й Академії Генштабу. Він вільно володів німецькою, французькою та англійською мовами, грамотно писав російською. Його навчали також їздити верхи, фехтувати, малювати, музикувати (грав на фортепіано, на скрипці). Він був пристрасним поціновувачем книжок і дивувався широтою своїх знань з літератури, історії та археології. Змалку Микола мав інтерес до військової справи і був природженим офіцером. Його військова кар'єра розпочалася дуже рано – у семирічному віці він став прапорщиком лейб-гвардії Волинського полку.

Отримавши 1892 р. звання полковника, Микола Олександрович залишався в цьому званні до кінця своїх днів.

В обстановці глибокого трауру, незабаром після смерті батька, 14 листопада 1894 р. він одружився з гессенською принцесою Алісою, яка прийняла православну віру та ім'я Олександра Федорівна. Аліса-Олександра була внучкою англійської королеви Вікторії і дочкою гессенського герцога Людвіга IV та його дружини, англійської принцеси Аліси. У них народилося чотири доньки: Ольга (1895), Тетяна (1897), Марія (1899), Анастасія (1901), а 30 липня 1904 р. народився престолонаслідок Олексій. Микола II був зразковим чоловіком і батьком, а свій шлюб завжди вважав великим щастям.

Про останнього російського царя написано надзвичайно багато. Якщо ж уважно простежити всі ці судження та оцінки, то видно дві крайні головні тенденції

– негативну та апологетичну. У першому випадку на Миколу II покладають головну відповідальність за падіння монархії в Росії; його звинувачують у невмінні володіти ситуацією, у нездатності зрозуміти потреби часу та країни і здійснити належні перетворення, щоб запобігти наростанню напруженості. Згідно з цими оцінками, у критичний момент російської історії на престолі опинився недієздатний правитель, людина невеликого розуму, слабкої волі, рефлекс-суюча, яка постійно потрапляла під впливи свого оточення. Протилежна тенденція приписує йому чистоту помислів і велич цілей його життя, мовляв, – це хресний шлях Росії, доля справжнього православного християнина, який став жертвою устремлінь космополітичних антиросійських кіл, що довершили свою чорну справу ритуальним убивством царської сім'ї в Єкатеринбурзі 1918 р.

Микола II вступив на престол, не маючи чіткої політичної програми, але з твердим наміром наслідувати курс свого батька. На прийомі депутації від земств 17 січня 1895 р. він заявив, що буде «оберігати засади самодержавства так само твердо і неухильно», як і його батько. Консерватизм політичних поглядів не означав, що монарх був противником будь-яких новацій і перетворень. Він не міг не бачити, що поліпшення потрібні в різних сферах життя, але водночас був переконаний, що найважливіший і засадничий принцип – самодержавство – є неодмінним для існування російської держави. Цар прагнув лише того, щоб нововведення реалізовували поступово, з урахуванням традицій і досвіду. Тому, ставши імператором, Микола II підтримав економічну політику міністра фінансів С. Вітте, хоча цей курс з підозрою зустріли в придворних колах.

Реформи С. Вітте. В останні роки царювання Олександра III була розроблена державна програма індустріалізації країни, основний акцент у якій було зроблено на стабілізацію фінансового становища та пошуки потрібних грошових резервів для нового модернізаційного стрибка. Програму здійснювали в перші роки правління Миколи II, під керівництвом *Сергія Вітте* (1849-1915).

За безпосередньої участі С. Вітте було здійснено значні економічні перетворення, які зміцнили державні фінанси та пришвидшили промисловий розвиток Росії. Результативність його реформаторських зусиль багато в чому була наслідком двох взаємопов'язаних обставин: *по-перше*, великої підготовчої роботи попередників на посаді голови фінансового відомства, *по-друге*, без покровительства Миколи II деякі принципові пропозиції С. Вітте не змогли б матеріалізуватися.

С. Вітте провів низку заходів, спрямованих на підвищення дохідності державної скарбниці й стабілізацію рубля. Від 1 січня 1895 р. він почав поетапно запроваджувати *винно-горілчану монополію*: спочатку (до 1898 у 35 губерніях, а наступними роками дія її була поширена на всю територію країни. Доходи від продажу винно-горілчаних виробів стали щораз більшим джерелом наповнення державної скарбниці. Якщо в середині 90-х років XIX ст. держава отримала за рахунок горілчаного збору 55 млн руб., то 1900 р. – 85 млн руб., 1913 р. – 750 млн руб., або понад 22% доходів (надходження від продажу винно-горілчаних виробів у деякі роки досягала майже третини всіх бюджетних надходжень; вони повністю покривали витрати на армію).

Потреби промислового розвитку країни вимагали розв'язання й інших важливих завдань: збільшення інвестування капіталу, створення надійної системи кредитування, забезпечення гарантії іноземним вкладникам. Однак досягнути сприятливих результатів було неможливо, поки російська грошова одиниця не була надійною і стабільною.

С. Вітте здійснив *фінансову реформу*, яку підготували його попередники – міністри фінансів М. Бунге та І. Вишнеградський. Реалізація головних пунктів реформи відбувалася за прямими царськими указами, що й гарантувало успіх. 3 січня 1897 р. вийшов указ про запровадження в обіг золотої імперіальної монети 15 руб. і напівімперіальної – 7 руб. 50 коп., 29 серпня 1897 р – указ про встановлення твердої основи для емісії кредитних білетів. Державний банк зобов'язувався випускати грошові знаки відповідно до потреб грошового обігу, але під золоте забезпечення. За указами від 14 листопада 1897 р., в обіг була запущена 5-рублева золота монета, яку прирівнювали до 1/3 імперіала, а також усі кредитні білети могли вільно і без обмежень обмінювати на золото. Було встановлено і відповідність нової монети головній грошовій одиниці: 1 рубль дорівнював 1/15 імперіала.

Запровадження золотої валюти зміцнило фінанси і стимулювало економічний розвиток. Конвертованість російського рубля вагомо зміцнила кредит і сприяла притокові до Росії *іноземних капіталовкладень*. У 1899 р. було ухвалено рішення про зняття всіх перешкод для інвестицій іноземного капіталу в російську промисловість і банківську справу. Із 1292 російських акціонерних компаній, які діяли 1903 р., 794 виникли за 1892 – 1902 рр., а з 241 іноземної компанії – 205 з'явилися у 90-ті роки XIX ст. За час міністрування С. Вітте до Росії було інвестовано з-за кордону, за різними оцінками, від 1 до 3 млрд руб.

Вжиті заходи дали змогу протягом кількох наступних років сконцентрувати значні бюджетні та інші надходження і скерувати їх на розвиток пріоритетних для держави галузей промисловості. Насамперед було продовжено курс на форсоване *будівництво залізниць*. Від 1893 до 1900 р. у Росії було побудовано 22 тис. км залізничних шляхів, тобто більше, ніж за 20 попередніх років. Однак низка залізничних віток (Транссиб, Оренбург-Ташкент) мали насамперед стратегічне, а не економічне значення. Залізничне будівництво і пов'язані з ним державні замовлення на чавун для виплавлення рейок, будівельні матеріали, паливо тощо спричиняли ланцюгову реакцію розвитку промисловості в Росії. За даними дослідників, темпи приросту промислової продукції у 1893 – 1900 рр. становили 8-9%. Будівництво нових і розширення вже чинних заводів зумовило потребу залучення додаткової робочої сили. Це відповідно вимагало збільшення міського будівництва, створювало додатковий попит на продукцію легкої промисловості. За десятиліття *промислове виробництво в країні подвоїлось*.

Промислове піднесення 1890-х років повністю змінило багато регіонів імперії. Зросло значення Центрального району навколо Москви, Санкт-Петербурга, де були зосереджені такі промислові гіганти, як Путіловські заводи, які налічували понад 12 тис. робітників, металургійні та хімічні підприємств. Місце Уралу зайняла Україна – Південний промисловий район перетворивсь на головний центр важкої промисловості. На початку 1900-х років тут діяли 17 великих металургійних заводів

і декілька машинобудівних. У районі Лодзі були зосереджені і важка, і переробна промисловість. У портових містах Балтики розвивались галузі промисловості, які вимагали робочої сили вищої кваліфікації, – точна механіка, машинобудування, військова промисловість.

Водночас цілі пласти російської промисловості були поза зоною модернізації. Йдеться насамперед про ремісничо-кустарну промисловість, що розвивалася в рамках сільськогосподарського виробництва, була нерозривно з ним пов'язана й існувала ніби паралельно з фабрично-заводським виробництвом.

Голод 1891 – 1892 рр. розкрив всю глибину *аграрної кризи* в Росії. Особливо болісною виявилася вона для монокультурного селянського господарства Центру Європейської Росії, де внаслідок аграрного перенаселення надзвичайно гострим було малоземелля: у 1880 – 1900 рр. площа надільної землі в Європейській Росії зросла на 8,7% при зростанні сільського населення більш ніж на 25%. Високою була орендна плата за землю: наприкінці XIX ст. у 27 губерніях Європейської Росії вона досягала 34% вартості валової сільськогосподарської продукції і понад 80% чистого прибутку.

С. Вітте не міг не бачити очевидних диспропорцій і суперечностей економічного та соціального середовища. При помітному розвитку індустріального сектору в аграрній сфері панував застій. Однак С. Вітте доволі довго дотримувався переконання, що поліпшення, осучаснення господарського укладу на селі потрібно проводити лише після того, як промисловість міцно стане на ноги. У перші роки свого міністрування він був прихильником збереження общини й підтримував закон 14 грудня 1893 р., що забороняв вихід з общини без згоди двох третин домовласників, який обмежував заставу і продаж виділених у власність наділів землі. Він був переконаний, що «общинне землеволодіння найбільш здатне забезпечити селянство від бідності та бездомності».

Наростання нестабільності в країні на початку XX ст. Зміна світової економічної кон'юнктури призвела спочатку до спаду ділової активності, а від 1900 р. – до кризи в тих галузях промисловості, які інтенсивно розвивалися в 1890-ті роки: металургії, машинобудуванні, нафто- і вуглевидобуванні, електроіндустрії. Російський уряд втратив можливість отримати закордонні кредити, тому скоротились державні замовлення. Отже, криза показала нестійкість тих промислових галузей, що трималися на державних дотаціях. Упродовж трьох років понад 4 тис. підприємств було закрито, серед них і ті, які належали іноземним фірмам. Зазнали краху декілька російських промислових і фінансових груп: П. фон Дервіза, С. Мамонтова, О. Алчевського.

«Оздоровлення» ринку відбулося шляхом утворення промислових об'єднань. У липні 1902 р. під тиском французьких і бельгійських металургійних підприємств утворилася компанія з продажу металургійних виробів – «Продамет», яка об'єднала найбільших виробників Донецького району. У 1904 р. створено «Продвугілля», «Продвагон» тощо. Це було доказом того, що важка промисловість ставала на шлях концентрації виробництва.

«На щастя, у Росії, на відміну від Західної Європи, нема ні робітничого класу, ні робітничого питання», – заявляв С. Вітте 1895 р. Він вважав достатньою умовою гарантії миру і злагоди добре ставлення роботодавця до своїх робітників, простоту і

справедливість у взаєминах. Попри оптимістичні заяви С. Вітте, перші великі конфлікти виникли в середині 1890-х років. Найбільшим із них був страйк 35 тис. робітників текстильної промисловості Петербурга, які висунули економічні та соціальні вимоги: скорочення робочого дня, підвищення зарплати, скасування штрафів, відкриття вечірніх і недільних шкіл. Уряд пішов на поступки. Закон від 14 червня 1897 р. обмежував робочий день 11,5 годинами і зобов'язував дотримуватись вихідного недільного дня. Контроль за виконанням цього закону покладали на фабричну інспекцію. Нагляд фабричної інспекції поширювався практично на всі великі та середні промислові підприємства.

У Росії не було робітничих об'єднань і профспілок. Уряд вирішив сам взяти в руки турботу про «законні» інтереси трудящих: були створені офіційні профспілки, які одержали назву «зубатовських», за ім'ям Сергія Зубатова, керівника одного з департаментів московської поліції. Навесні 1901 р. в Москві під контролем С. Зубатова було створено «Товариство взаємодопо-моги робітників у механічному виробництві». Водночас почали проводити регулярні наради для робітників, які одержали назву «зубатовського парламенту». Робітників переконували, що цар і уряд готові допомогти їм у задоволенні економічних вимог. «Зубатовські» професійні та просвітницькі організації з'явилися в Одесі, Києві, Мінську, Харкові та інших містах. Цим організаціям подекуди вдавалося навіть домогтися окремих економічних поступок від підприємців.

Економічна криза зламу століть активізувала *страйкову боротьбу* робітників: 7 травня 1901 р. відбулося зіткнення 3,5 тис. страйкарів Обухівського заводу в Петербурзі з поліцією, яке назвали «Обухівською обороною» у листопаді 1902 р. виник великий страйк у Ростові-на-Дону, під час придушення якого козацькі частини убили та поранили 26 осіб. Особливо широкого розмаху набув загальний страйк на Півдні в липні 1903 р. Він охопив майже 200 тис. робітників великих промислових підприємств України і Закавказзя: Одеси, Миколаєва, Катеринослава, Києва, Тифліса, Батума. Через «непідконтрольні» страйки на Півдні офіційні урядові профспілки не витримали випробувань. С. Зубатов зазнав фіаско і був звільнений.

У серпні 1903 р. харизматичний священник Георгій Гапон з відома поліції заснував організацію «Збори російських фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга». До кінця 1904 р. в місті налічувалося 11 її відділень, які об'єднували до 9 тис. робітників. Організація ставила своїм завданням домагатися здійснення матеріальних і духовних вимог робітників тільки мирними заходами, діючи в рамках чинного законодавства.

Економічна криза позначилася й *на селі*, 1901 р. виявився неврожайним. У 1902 р., вперше від 1861 р., піднялась хвиля заворушень на селі, коли проти поміщиків виступили селяни 14 губерній України, Центральної Росії і Поволжя. За період від 1902 до 1904 р. було зафіксовано 670 виступів. Вони починались з погромів поміщицьких садіб, потім селяни захоплювала поля, інвентар, худобу тощо.

Лише тепер С. Вітте усвідомив, що таки треба проводити перетворенні; на селі. Міністр фінансів очолив роботу спеціальної міжвідомчої «Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості», яка діяла в 1902 – 1905 рр. і розробляла нові засади сільськогосподарської політики. За ініціативою С. Вітте було

проведено такі важливі рішення, як скасування кругової поруки (закон від 12 березня 1903 р.) і полегшення паспортного режиму для селян. Однак він залишався послідовним прихильником поземельної селянської общини, перебуваючи під впливом тих сил, які індивідуалістському Заходові прагнули протиставити общинну Русь, розглядаючи общину як ледве чи не головну умову збереження старих порядків. Поступово, з розвитком економічних реформ позиція С. Вітте змінювалась, і врешті-решт він став на бік тих, хто доводив переваги приватновласницького землеволодіння перед общинним.

Неспокійно було й у *національних окраїнах*. На Великдень 1903 р. в Кишиневі після того, як було вбито хлопчика-християнина, відбувся єврейський погром. Потім поширились чутки, що євреї вбивають християнських дітей з ритуальною метою, щоб використовувати їхню кров для приготування пасхальної маці. Заворушення тривали два дні, було вбито 47 євреїв і понад 400 поранено, згоріло 700 будинків і розгромлено 600 крамниць. Після того як у липні 1903 р. було ухвалено указ про вилучення майна Вірменської церкви, з'їзд партії дашнаків ухвалив рішення про поширення своєї діяльності на територію Східної Вірменії, а своїм завданням – визволення вірмен не лише Османської імперії, а й Росії. Вірменські революціонери організували демонстрації протесту й замаху на царських урядовців. Наростало невдоволення у Фінляндії, спрямоване насамперед проти генерал-губернатора Миколи Бобрикова, з ініціативи якого відбувалися зміни в російській політиці: маніфест Миколи II (лютий 1899 р.) значно обмежив повноваження фінляндського сейму і сенату, а в наступні роки розпущено фінляндську армію, запроваджено російську мову у вищих сферах управління і т. п. У червні 1904 р. Є. Шауман, син колишнього фінляндського сенатора, застрелив М. Бобрикова.

Економічна криза та загострення соціальних і національних проблем активізували противників С. Вітте, які заговорили про його політику як авантюру. Микола II поступився цьому натискові й у серпні 1903 р. звільнив С. Вітте з посади міністра фінансів та перевів його на почесну, майже декоративну посаду голови Комітету міністрів.

Імператор почав схилитися до силових методів розв'язання назрілих питань. *В'ячеслав Плеве*, якого у квітні 1902 р. було призначено міністром внутрішніх справ, став уособленням такого підходу. Прихильник крайніх консервативних поглядів, Плеве вважав, що мир і порядок в імперії можна підтримувати лише твердою, безкомпромісною політикою. «Маленька переможна війна», яка розпочалася в січні 1904 р. з Японією і на яку так сподівався В. Плеве, перетворилася на один із чинників дестабілізації внутрішньополітичного становища в країні. Сам міністр загинув від рук терориста в липні 1904 р., і посаду міністра внутрішніх справ посів князь *Петро Святополк-Мирський*, прихильник поміркованішого політичного курсу.

У перші дні після свого призначення новий міністр дав декілька інтерв'ю російським та іноземним газетам. Основним рефреном усіх його заяв була думка про тісну співпрацю із земствами. Період перебування на посаді Святополка-Мирського ліберальна преса назвала «весною», або «ерою довіри». У листопаді 1904 р. міністр внутрішніх справ подав цареві записку, у якій пропонував, не

затрогуючи основ самодержавства, запровадити в країні законність, широку віротерпимість та участь населення в законодавчій діяльності. На початку грудня 1904 р. у Царському Селі відбулися наради за участю високих посадових осіб імперії, де обговорювали програму Святополка-Мирського. Особливу дискусію спричинила пропозиція про виборних представників у складі Державної ради (до того всіх членів особисто призначав монарх). Підсумком нарад став указ від 12 грудня 1904 р., який містив обіцянки зрівняти селян у правах з іншими станами, розширити компетенцію земських і міських установ, переглянути положення про пресу, встановити віротерпимість тощо. Про виборних представників у ньому не йшлося. Влада виявилася неготовою до серйозних змін у політичній системі. Між тим 20 грудня 1904 р. капітулював Порт-Артур. За цих умов достатньо було іскри для вияву загального незадоволення владою.

Опозиційні рухи. Ліберали. У 90-х роках XIX ст. відбувалося поживлення ліберального руху, появилися у ньому нові тенденції. Однак традиційний *земський лібералізм* зберігав свої позиції. Представники цієї течії, які посідали високі посади в земських і міських органах управління, у дворянських зборах, були тісно пов'язані й з урядовою бюрократією. Найпослідовніші з них демонстрували прихильність до слов'янофільських ідей і традиційного методу тиску на царизм – подачі петицій, прохань, адресів. На думку земських лібералів, саме земство мало стати основою конституційних перетворень у Росії. Як прихильники «справжнього самодержавства», вони виступали за створення суто консультативного органу, який мав би донести до царя голос народу. Таким був зміст знаменитого адреса земства Московської губернії, поданого під час вступу на престол Миколи II. Два роки згодом голова московського земства Дмитро Шипов організував під час ярмарку у Нижньому Новгороді збори всіх земських начальників, які подали подібний адрес імператорові. Обидва документи відхилили.

Земські лідери 1899 р. порушили урядові заборони й організували гурток «Бесіда», який ззовні мав характер приватних зборів. До нього входили люди різних політичних поглядів. Переконані прихильники конституційної монархії – брати Павло і Петро Долгорукови, Дмитро Шаховської, Федір Головін – вважали, що потрібно обмежити повноваження царської влади представницьким законодавчим органом. Спадкоємці слов'янофілів – Дмитро Шипов, Михайло Стахович, Михайло Хом'яков – стояли за традиційну царську владу. Однак вони мріяли про те, щоб самодержавець керував, орієнтуючись не на інтриги бюрократів, а на народну думку, яку мав доносити до царя представницький законодавчий орган – Земський собор. Гурток на кошти своїх членів організував низку видань – збірники «Бесіди». У підготовці цих збірників брали участь відомі історики, юристи, економісти, які сприяли ідейному становленню лібералізму, розробленню його політичних та економічних засад.

Під час неофіційної зустрічі 60 земських начальників 1902 р. Д. Шипов запропонував програму реформ: рівність громадянських прав, розвиток загальної освіти, розширення прав земств, свобода преси, участь народу у законодавчій діяльності тощо. Більшість учасників конференції погодилася з програмою Д. Шипова. Наприкінці 1903 р. земські діячі створили «Союз земців-конституціоналістів» на чолі з братами П. і П. Долгорукими і Д. Шаховським. На

початку листопада 1904 р. в Петербурзі відбувся всеросійський з'їзд голів губернських земських управ і відомих земських діячів, який ухвалив рішення про запровадження в Росії «народного представництва».

Однак інша частина інтелігенції вважала вимоги земських діячів дуже несміливими. А вже за останні десятиліття інтелігенція почала перетворюватися на окрему соціальну групу, готову підтримати демократичні реформи. Різні професійні об'єднання, культурні асоціації, що почали виникати, відігравали для радикально налаштованої інтелігенції ту саму роль, що й земства, які об'єднували представників поміркованих кіл. Наприклад, Комітет з розвитку культури, Товариство вільної економіки, Московське правове товариство та інші дали змогу лібералам зрозуміти, що вони становлять певну силу. Поступово сформувалась справжня мережа політичних організацій, які мали абсолютно легальну основу. Більшість радикальних лібералів поділяла ідеї, що від січня 1902 р. обговорювались на сторінках журналу «*Освобождение*» («Визволення»), який друкували в Штутгарті за редакцією колишнього марксиста **Петра Струве** (1870-1944). Подібно до багатьох російських інтелігентів П. Струве пережив захоплення марксизмом, але поступово, з групою так званих «легальних марксистів» відійшов від ідеї класової боротьби, гегемонії пролетаріату і революційного захоплення влади. Він став прихильником еволюційної концепції, де наголошувалось на доконечності демократичних реформ, які б гарантували основні свободи і забезпечили б організацію парламентської системи через загальні, прямі, таємні вибори, враховували б права національних меншин. Близькі до П. Струве ліберали заснували нелегальну партію «*Союз визволення*», спочатку у Швейцарії, а від січня 1904 р. – у Петербурзі. Сюди увійшли відомі університетські вчені – історик Павло Мілюков, філософи Сергій Булгаков, Микола Бердяєв, адвокат Володимир Маклаков та ін. У програмі «Союзу визволення» йшлося про те, що потрібно скликати обрану на загальних виборах конституційну асамблею, яка б визначила подальше життя країни і долю монархії, проголосила б широкі реформи, насамперед у робітничому та аграрному питанні. Як противники насильства ліберали прагнули до організації «конституційного руху», збираючись, зокрема, на численні «політичні бенкети».

Частина лібералів реалізовувала на практиці ідею зближення з революційними елементами, чим порушувала один із головних принципів лібералізму – неприйняття революційного насильства. У **вересні 1904 р.** в Парижі відбулася *конференція революційних та опозиційних партій Росії*, на якій було представлено 8 загальноросійських і національних партій: «Союз визволення», партія есерів, латиські соціал-демократи, грузинські соціалісти-революціонери тощо. Ухвалене рішення передбачало збереження самостійності партій, але спільною платформою ставали вимоги заміни самодержавного ладу демократичним устроєм, заснованим на загальному виборчому праві та праві націй на самовизначення.

Революційні течії. На початку 90-х років XIX ст. у Берні молоде покоління народницької еміграції створило Союз російських соціалістів-революціонерів. Незабаром термін «соціалісти-революціонери», або «есери», став загальноновживаним на означення тих, хто вважав себе продовжувачем діяльності революційних народників. Від середини 90-х років XIX ст. есерівські групи виникали

в багатьох російських губерніях. Одним із центрів нового руху став Саратов, де із створеного 1894 р. гуртка виріс Союз соціалістів-революціонерів. Поступово члени Союзу налагодили зв'язки з групами в Москві, Петербурзі, на Уралі, на півдні України, розпочали випускати газету «Революційна Росія», яка згодом стане центральним органом партії есерів. Влітку 1901 р. групи почали переговори про об'єднання, а в **січні 1902 р.** було проголошено створення об'єднаної *Партії соціалістів-революціонерів (ПСР)*. Якщо наприкінці 1901 р. в Росії було майже десять есерівських організацій, то наприкінці 1904 р. – 26 комітетів і 49 груп. Хоча есери провадили значну пропагандистську роботу серед селян, але заявила партія про себе терористичними актами. Бойова організація партії на чолі з Григорієм Гершуні вчинила низку замахів на міністрів і губернаторів, зокрема, від рук терористів загинули міністр внутрішніх справ Дмитро Сипягін (квітень 1902 р.), а 1903 р. – харківський та уфимський губернатори. Коли 1903 р. заарештували Г. Гершуні, Бойову організацію очолив Євно Азеф, який уже кілька років працював на поліцію, одночасно організовуючи терористичні акти проти високих царських сановників і видаючи владі терористів.

Над програмою соціалістів-революціонерів тривалий час працював головний ідеолог ПСР *Віктор Чернов (1873-1952)*. Маючи власний досвід роботи на селі (у другій половині 1890-х років займався агітаційною й пропагандистською роботою серед тамбовських селян), 1899 р. він емігрував, а 1902 р. увійшов до складу ЦК ПСР і став редактором газети «Революційна Росія». В. Чернов розпочав створення нової ідеології народництва, прагнучи поєднати стару теорію з новими філософськими та економічними віяннями.

У своїх статтях він оголосив головним критерієм суспільного прогресу розвиток вільної особистості, а не модернізацію індустріального виробництва У боротьбі за свободу, вважав В. Чернов, має брати участь єдиний «трудоий народ» – селяни, робітники та інтелігенція. Визнаючи в капіталізм: позитивні й негативні ознаки, він стверджував, що в країні, де понад 80% населення становлять селяни, особливе місце має належати аграр-ному питанню У процесі роботи над есерівською програмою виникла концепція «соціалізації землі», головна ідея якої поляга-ла в ліквідації приватної власності на землю, передачі її селянам і розподілі між ними за трудовою нормою. Робота над програмою партії триватиме до початку революційних подій 1905 р.

Проникнення *марксистських ідей* в Росію відбувалося повільно, хоча вже народники 70-х років виявляли до них деякий інтерес. Марксизм сприймали в середовищі російських революціонерів як вчення глибоке і перспективне, але створене для західноєвропейських країн. Восени 1883 р. у Женеві *Георгій Плеханов* і колишні члени «Чорного переділу» *П. Аксельрод, Л. Дейч, В. Засулич і В. Ігнат'єв* оголосили про видання «Бібліотеки сучасного соціалізму». Так було започатковано першу російську марксистську групу «Визволення праці», якою керував Г. Плеханов.

Восени **1895 р.** на основі кількох соціал-демократичних гуртків у Петербурзі виник «*Союз боротьби за визволення робітничого класу*», який спробував налагодити контакти з робітничим середовищем. У його керівництві провідна роль належала *Володимирові Ульянову (1870-1924; 1901 р. він вперше підписався*

псевдонімом «Ленін» і під цим прізвищем залишився в історії) та *Юлієві Цедербауму* (1873-1923) партійний і літературний псевдонім – *Лев Мартов*. У грудні 1895 р. керівників «Союзу» було заарештовано й вивезено на заслання до Сибіру.

У березні **1898 р.** декілька соціал-демократичних груп, які діяли в різних містах Росії, провели в Мінську свій з'їзд, на якому проголосили створення *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (РСДРП). Ця подія мала символічне значення, оскільки не прийняли ні програми, ні статуту, а 8 із 9 засновників партії було заарештовано. Лідерам соціал-демократії стало зрозуміло, що створення партії потребує серйозної підготовки. Велику роль у цій справі відіграла нелегальна газета «Іскра», що виходила від кінця 1900 р. за кордоном (до її редакції увійшли, окрім членів групи Г. Плеханова, В. Ленін та Л. Мартов, які після заслання емігрували). У Росії її розповсюджували професійні революціонери – «агенти».

У червні-серпні 1903 р. спочатку в Брюсселі, а потім у Лондоні відбувся II з'їзд РСДРП. З'їзд ухвалив програму та статут партії. Програма РСДРП складалася з двох частин. У програмі-мінімумі сформульовано завдання партії на етапі буржуазно-демократичної революції: повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки, запровадження широких громадянських прав і свобод, встановлення 8-годинного робочого дня, повернення селянам відрізків землі, втрачених 1861 р., скасування викупних платежів тощо. Програма-максимум проголошувала курс на перемогу соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату.

Під час обговорення статуту розгорілися гострі дискусії. Ленін стверджував, що членом партії може бути лише той, хто особисто бере участь у роботі однієї з партійних організацій, підпорядковуючись жорсткій партійній дисципліні. Мартов запропонував м'якше формулювання, в якому йшлося про особисте сприяння діяльності партії через матеріальну допомогу, зберігання партійної літератури тощо. З незначною перевагою голосів було ухвалено формулювання Мартова. На виборах центральних органів партії більшість одержала група Леніна (тут його підтримав Плеханов). Саме після цих виборів прихильники Леніна одержали назву «твердих» марксистів-більшовиків, прихильники Мартова – «м'яких» марксистів-меншовиків. Фактично від 1903 р. «більшовики» і «меншовики» були двома течіями-партіями, хоча тривалий час виступали від імені РСДРП.

Минуло не так багато часу, як лідер більшовиків В. Ленін і його партія опинилися в епіцентрі політичних подій, що не тільки змінили історію Росії, а й вплинули на хід світової історії ХХ ст. Спадковий дворянин із Симбірська, у 17 років він переніс важку моральну травму через загибель старшого брата Олександра, страченого за участь у підготовці змови проти Олександра III. Згодом він згадував, що в ті дні постійно перечитував роман М. Чернишевського «Що робити?», який знайшов серед книжок брата. Герой роману Рахметов, з його аскетизмом і цілеспрямованістю, революціонери група дисциплінованих і самовідданих людей, здатних на самопожертву заради мети – ось хто став кумиром молодого Ульянова. Попри те, що В. Ульянов був братом державного злочинця, 1887 р. він вступив до Казанського університету на юридичний факультет, але за декілька місяців за порушення громадського порядку його відрахували, а 1891 р. він склав екстерном

іспити за юридичний факультет Петербурзького університету, отримав диплом і почав працювати в Самарі помічником присяжного повіреного (адвоката). Однак служба його не захоплювала. Ознайомившись з ідеями К. Маркса, він став їхнім палким прихильником, 1893 р. переїхав до Петербурга, де налагодив контакти з гуртком столичних марксистів й активно долучився до революційного руху. Усе своє подальше життя він підпорядкував боротьбі за революцію. Поза цією ідеєю-фікс Ленін був доволі пересічною особистістю. Багато років, майже до смерті матері Марії Олександрівни, він жив на її матеріальну підтримку; як адвокат не виграв жодної справи в суді; закінчилась невдачею і його спроба потрапити до II Думи; одружений з фанатичною революціонеркою Надією Крупською, ніколи не знав сімейного затишку; не мав друзів, лише «соратників», яким ніколи не пробачав відступу від «правильної» лінії боротьби за перемогу соціалістичної революції, яку сам обрав. Саме Ленін, на думку М. Бердяєва, поєднав марксизм із традиціями російської революційності, з М. Чернишевським, М. Бакуніним, С. Нечаєвим і П. Ткачовим, і в такий спосіб здійснив «русифікацію й орієнтацію марксизму».